

XIX. Yüzyıl Sonlarında Anadolu'da Koruyucu Sağlık Hizmetlerinin Temsilcileri Olarak Belediye Tabipleri

In the late 19th Century, Municipal Physicians as Representatives of Preventive Health Services in Anatolia

Ahmet Köç*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Akdeniz Üniversitesi
ahmetkoc@akdeniz.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8819-8095

Başvuru / Submitted :

4 Temmuz 2023

Kabul / Accepted :

23 Ağustos 2023

DOI: 10.21021/osmed.1322527

Atıf/Citation:

Köç, A. "XIX. Yüzyıl Sonlarında Anadolu'da Koruyucu Sağlık Hizmetlerinin Temsilcileri Olarak Belediye Tabipleri". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 213-228.

Benzerlik / Similarity : %10

Öz

XIX. yüzyılda iç ve dış dinamiklerin etkisiyle her alanda modernleşme sürecine giren Osmanlı merkezi idaresinin işlevleri arttı. Modernleşme süreciyle birçok hizmeti kendisi yerine getirmeye başlayan devlet, tebaanın sağlık sorunlarını çözmek için önce Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi ardından Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi kurdu. Bu okullar, aynı zamanda modern devlet olmanın gereklerini yerine getirmek için çabaladılar.

Modern devlet; eğitim ve sağlık alanlarında merkezîyetçi bir anlayış sürdürürken, halkın sağlık sorunlarını çözme ve önleyici tedbirler almayı, okulda yetişen tabipler sayesinde sağladı. Belediye tabipleri, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra kazalarda görevlendirildiler. İnsanı iyi koşullarda yaşatmak, salgınları önlemek adına aldıkları görevleri yerine getiren bu kişilere memurlar refakat etti. Tabipler, yanlarındaki memurlarla birlikte hem kaza merkezinde hem de kazaya bağlı kasaba ve köylerdeki hasta, yaşlı ve bakıma muhtaç kişileri tedavi ettiler. XIX. Yüzyıl ortalarında tabiplerin sayılarının az olması onları, Anadolu'da aranan kişiler haline getirdi. Sağlık alanında devletin varlığını ve gücünü halka hissettirmek için çabalayan bu tabipler, atandıkları yerlerde çeşitli sorunlarla karşılaştılar. Nizamnamelerle belediye tabipliğinin sınırları çizilmiş olsa da özlük haklarının yetersizliği, tedavi ettikleri hastalardan zorla para aldıkları yönündeki şikayetler, zorunlu hizmetle ilgili sorunları ve yüzyılın getirdiği ağır savaş ortamının sıkıntıları içerisinde zorlandılar. Çalışmada, belediye tabiplerinin mesleki anlamda karşılaştıkları sorunlar, Osmanlı Arşiv belgelerinden tespit edilerek yapısal ve işlevsel açılarından ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, XIX. Yüzyıl, halk sağlığı, belediye, doktor.

Abstract

In the 19th century, the functions of the Ottoman central administration, which entered a process of modernisation in every field under the influence of internal and external dynamics, increased. With the modernisation process, the state started to perform many services on its own and established first Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane and then Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye to solve the health problems of its subjects. These schools also endeavoured to fulfil the requirements of a modern state.

While maintaining a centralised approach in the fields of education and health, the modern state was able to solve the health problems of the people and take preventive measures thanks to the physicians trained at the school. After graduating from the Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, municipal physicians were assigned to the towns. These people, who fulfilled their duties to keep people living in good conditions and prevent epidemics, were accompanied by civil servants. Together with their attendants, the physicians treated the sick, the elderly and the needy both in the centre of the accident and in the towns and villages of the accident. In the mid-19th century, the small number of physicians made them sought-after in Anatolia. These physicians, who endeavoured to make the people feel the presence and power of the state in the field of health, faced various problems in the places where they were assigned. Although the boundaries of the municipal medical service were drawn by regulations, they were forced to work under the difficulties of inadequate personal rights, complaints that they were extorting money from the patients they treated, problems related to compulsory service and the heavy war environment brought by the century. In this study, the problems faced by municipal physicians professionally are analysed from structural and functional perspectives by identifying them from Ottoman archive documents.

Keywords: Ottoman Empire, 19th century, public health, municipality, doctor.

Giriş

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan modernleşme süreci ile devletin işlevleri tedricen arttı. Devlet, geleneksel eğitimin yanında yeni geliştirmeye başladığı eğitim planını standartlaştırdı, merkezileştirdi ve değiştirerek Batı'ya uyarladı¹. Birçok hizmeti yerine getirmede kendisini sorumlu tutan devlet, modern devlet olabilmenin şartları olarak bunları gerçekleştirmeye çalıştı. Toplumda daha iyi hizmet verebilmek amacıyla oluşturulan bakanlıklar şeklen Batı'daki örneklerine benzetildi. Merkez teşkilatının nezaretler şeklinde tanzimi sadrazamı, bakanlık faaliyetlerini koordine eden, hükümet politikalarını oluşturan, yetkilerini bakanlıklarla paylaşan bir konuma getirdi. Aynı zamanda merkezi hükümet bürokrasisi giderek büyürken, bakanlıklar arası iş birliği de genişledi². Yürürlükteki karmaşık ve genellikle yazılı olmayan kural ve adetlerin, sistematik biçimde yazılı kanunlara dönüştürülmesiyle -ceza, askerlik, arazi kanunu, maarif, eyalet meclisleri nizamnameleri yayımlanarak- uygulamada padişah bürokratlığından devlet bürokratlığına geçilmiş oldu. Bu durum elbette rekabeti de arttırdı³.

Uzun XIX. yüzyılda iç ve dış dinamiklerin etkisiyle bürokrasideki gelişmeler, modern tıbbın yapısını hızla değiştirdiği gibi branşlaşmasına da yol açtı. İhtiyaçların çeşitliliği dikkate alınarak askeri ve mülki tıp mektepleri kuruldu. Buraya giden süreç, 1832 yılında askeri tabip ve cerrah yetiştirmek amacıyla *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* açılmasıyla başladı⁴. 1866'da dışarda eğitim almış Osmanlı tebaasına mensup tabipler ile yabancı uyruğa sahip tabiplerin ihtiyacı karşılamadığı görülünce taşraya daha fazla mülki tabip yetiştirmek için *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*'nin kuruluşuna karar verildi⁵. Mektebin açılmasına tebaanın sağlık hizmetlerini düzenleyen hukuki mevzuatın oluşturulması da etki etti⁶.

Yurtdışında eğitim almış ya da yabancı ülke vatandaşı tabiplerin büyük kısmının halk sağlığını koruyabilecek nitelik ve nicelikte olmadığı, Türkçe bilmediği⁷ anlaşılrsa da ihtiyaçtan dolayı kontrolsüz şekilde istihdamına devam edildi. XIX. yüzyıl sonlarında birçok şehir ve kasabanın tabip ihtiyacı olduğu halde doktor bulamadığı, yabancı veya yurt dışında eğitim almış kişilerin askeriye bile alındığı görüldü.

Taşrada halk sağlığı sorunlarının devam ettiği dönemde ilk mezunlar, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyeden* verildi. İlk mezunların verildiği 1871 yılından itibaren sancak ve vilayetlere atanan tabiplere memleket tabibi denildi. 1913 yılında çıkarılan nizamname ile memleket tabiplerinin

¹ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, s. 49.

² Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 2007, s.178-179.

³ Tahsin Güler, "Osmanlı'da Siyaset ve Bürokrasi İlişkilerinin Tarihi Seyri", *SDÜ. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 311-336. 2014, s. 326; Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, *age.*, s. 185; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 2012, s. 65.

⁴ Ayten Altıntaş, "Osmanlılarda Modern Anlamda Tıp Eğitiminin Başlaması Tıbhâne-i Âmire", *Osmanlı VIII*, 1999, s. 528-540; Ayrıca bkz. Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye", *TDVİA*, 29, 2004, s. 2-4; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, VII, s. 46; Ceren Gülser ve İlihan Rasimoğlu, "Taşra'yı İyileştirmek: XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Memleket Hekimleri", *Lokman Hekim Journal*, 3(1), 2013, s. 2.

⁵ 1909 yılında *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* ile *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Dârülfünûn-ı Osmânî Tıp Fakültesi* adı altında birleştirildi. Bk. Arslan Terzioğlu, "İstanbul Tıp Fakültesi Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 63 (2), 2000, s. 9-10; Biray Çakmak, "Modernleşme Sürecinde Uşak Kazası'nda Sağlık Hizmetleri (XIX. Yüzyıl Sonu-20. Yüzyıl Başı), *Kurtuluşun 100. Yılında Uşak*, 2022, s. 118.

⁶ Yerli ve yabancı hekim bulunamadığı durumlarda doktor görünümümlü kişilerin türediği Ahmet Eşref tarafından ifade edilir. Yazar Ayaş'ta; konakladığı hanın, yan odasında yanlarında çocuklarıyla girip çıkan adamları görüp merak etmiştir. "...Sordum, öğrendim ki Halepli sahte bir doktor her gelene bakıyor, ilaç veriyor, söylenilere göre tıpta ve tedavi ilminde uzman olmadığı dal yok! Bunu polise bildirdim. Polis efendi ne yapalım, doktor yok. Bu adam iyi-kötü, tedavi ediyor, zararsız ilaçlar veriyor. Biz de onun için ona ilişmiyoruz..." cevabını verir. *Anadolu'da Tanin I*, 1999, s. 79.

⁷ BOA, *İrâde. Meclis-i Mahsûs*, 50/2156, 27 Eylül 1874/15 Ş 1291, lef 3. Örnekler için bkz. Biray Çakmak, "Modernleşme Sürecinde Uşak Kazası'nda Sağlık Hizmetleri", s. 122.

yerini hükümet tabipleri aldı. Hükümet tabipleri gibi Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun olan belediye tabipleri uygulamada farklı şekillerde istihdam edildiler. Taşra belediyelerinde sağlık hizmetlerini icra eden belediye tabipleri Dahiliye Nezareti emrinde istihdam edildiler.

XIX. yüzyıl ikinci yarısında gerek tıp eğitimi ve gerekse tabip istihdamı konusunda gelişmeler yaşanırken, aynı eğitimi almış olmalarına rağmen, farklı kurumlar adına çalışan tabipler de vardı. Hususi/özel hekimler Sıhhiye Nezareti'nden izin alarak muayenehaneler açtılar. Askeri hekimler ise Harbiye Nezareti'ne bağlı olarak istihdam edildiler. Aynı devirde belediye tabipleri ise Dahiliye Nezareti adına yetiştirilip bu bakanlık adına istihdam edildiler. Nezaretler birbirinden ayrı teşkilatlanmış olduğundan her biri ihtiyaç duyduğu doktoru kendisi yetiştirdi⁸.

Taşrada görevli belediye tabipleri, memleket ya da hükümet tabipliğinin devamı niteliğindedir. Belediye tabipleri; XIX. Yüzyıl sonlarında özellikle koruyucu, tedavi edici sağlık hizmetleri ile adli tabiplik hizmeti verirken; onların maaş, yolluk, yevmiye ve sağlık malzemelerini belediyeler finanse etti⁹. Örneğin aynı tarihlerde sancak merkezlerindeki tabipler maaşlarını merkezi bütçeden alırken, kazalardaki belediye tabipleri ise çalıştıkları belediyelerden aldılar¹⁰.

Belediye tabipleri yerel idare (belediye başkanı) kontrolünde çalıştılar. Kaza belediyelerinin kadrolu memuru konumundaki belediye tabiplerinin faaliyet alanı oldukça genişti. Meskun mahal içindeki cami, mescit, medrese, okul, kilise, imaret, han ve otel gibi toplu yaşam alanlarını gezerek hasta bulunup bulunmadığını kontrol etmek, hasta varsa hastanelere göndermek, satılan yiyecek ve içecekleri teftiş ederek sağlığa zararlı olanları belediye idaresine bildirmek, lokantalardaki bakır kapların kalaylı olup olmadığını kontrol etmek başlıca görevleriydi. Bunlara ilave olarak tabipler; bulaşıcı hastalıkları takip, tedavi ve halkın aşı süreçlerini kontrol ettiler¹¹. Tabipler genel sağlık koşullarını korumak dışında; haftanın belli günlerinde halkın sıkıntılarına cevap vermek adına muayene odasında veya köylerde dolaşarak hasta tedavi ettiler.

1870'lerde başlayan taşrada tabip istihdamı XX. yüzyıl başlarına kadar Anadolu, Rumeli ve Ortadoğu sahasında istenilen seviyeye gelemedi. Buralarda yokluklar ve zorunluluklardan dolayı tabibin yapması gereken adli olaylardaki keşif faaliyetlerini tabiplikle ilgisi olmayan; eczacılar, müdde-i umumi yardımcılar veya mustantıklar gördü¹². Bu yüzden XIX. Yüzyıl Osmanlı taşra idaresinde belediyelerin vermeye başladığı sağlık hizmetlerinde tabip eksikliğinden dolayı standart yakalanamadı. Yaşanan aksaklıklar yüzünden mağduriyetler yaşandı. Kaza idareleri istihdam ettikleri tabiplerle birlikte koruyucu hekimliği istenen seviyeye çıkaramadılar.

Anlaşıldığı üzere belediye tabipleri -bugünkü aile hekimliği sisteminde olduğu gibi- ilk aşama yönlendirici ve koruyucu sağlık hizmetlerini yerine getirdiler. XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren kaza belediyelerinde istihdam edilmeye başlanan tabiplerin sorun ve talepleri şimdiki kadar yeterince ele alınmadı. Tabiplerin mesleki sorumluluklarını ve görevlerinde karşılaştıkları sorunları tespit edebilmek için yapısalci-işlevselci yöntem çalışmada denendi. Yöntem sayesinde

⁸ BOA, *İrade. Meclis-i Mahsûs*, 33/1363, 1 Ocak 1867/24 Ş 1283, lef 3.

⁹ Elif Gültekin ve Gazi Doğan. "Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinde Bir Bakış", *Lokman Hekim Dergisi*, 8(3), 2018, s. 219.

¹⁰ <https://www.sdplatform.com/Dergi/342/Belediye-hekimligi>

¹¹ 1885 tarihli Aşı Nizamnamesi için BOA, *İ.Ş.D.* 76/4462, 15 Şaban 1302/30 Mayıs 1885, lef 1. 1894 tarihli Aşı Nizamnamesi için bk. BOA, *A. J DVN. MKL.* 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894) ve 1 Mayıs 1894 Tarihli Aşı Nizamnamesi). 1915 tarihli Aşı Nizamnamesi için bk. (BOA., *MF.MKT.* 1212/65, 4 Zilhicce 1333/13 Ekim 1915).

¹² Ahmet Şerif, *Arnavutluk'ta, Suriye'de, Trablusgarp'ta Tanin II*, 1999, s. 75.

önce Osmanlı Arşivi'ndeki nizamnameler ve belgeler analiz edildi. Daha sonra bu ampirik veriler, analitik bir metin inşasında kullanıldı.

1. XX. Yüzyıl Başlarında Belediye Hekimlerinin Eğitimi ve Görevleri

XIX. yüzyılda Batı Avrupa'da yaşanan gelişmeler devlet felsefesinin dönüşümünü sağlamayı başardı. Örneğin filozof Kant, Alman ulus birliğinin teminini disiplinli ahlak eğitiminde görürken, birey ve devlet bileşiminin devlet kontrollü idealist eğitimden geçtiğinde ısrar etti. Bu yolda ilerleyen Fichte ise yine idealizmin temeline eğitimi yerleştirdi. Toplum inşasında eğitimin nasıl kullanılacağı konusunda geliştirilen fikirler; siyasal meşruiyeti sağlama, seküler değerler dünyasını üretme ve modern ekonominin ihtiyaç duyduğu uzmanlaşmış insanları yetiştirmek için zorunlu kitle eğitimine kapı araladı¹³.

Modern eğitim konusunda Batı Avrupa'da ortaya çıkan şaşırtıcı iyimserlik, XIX. yüzyılın eğitim çağı olarak isimlendirilmesine yol açtığından birey ve bireyin toplum içindeki konumunda önemli gelişmeler yaşandı. Bu durum, modern devlet kurumlarının işleyiş sınırlarını belirleyen yönetmeliklerin önemini anlaşılmasıyla devam etti. Halk eğitiminin küresel olarak yaygınlaşması, devletin görülmemiş şekilde halkın yaşantısına müdahalesiyle sürdü. Bu irtibat iki şekilde sağlandı. Birincisi eğitim (okullar sayesinde) ikincisi sağlık (doktorlar vasıtasıyla) kanallarıyla gerçekleşti. Devlet ile halk arasındaki irtibatın sağlanmasında okullar ve doktorlar önemli rol oynadı¹⁴.

Okullar ve sağlık memurları olarak doktorların sayısı arttıkça bürokrasinin nizamnameler hazırlayarak standartları yükseltmesi, devletle bireyin yakınlaşmasına olumlu yansıdı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den yetişenler askere alındığından şehir ve kasabaların ihtiyacı olan tabipleri yetiştirmek için 1867 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin açılmasına karar verildi¹⁵.

Hazırlanan *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*'ye alınacak öğrencilerin rüşdiye mektebi mezunu ya da rüşdiye mektebi mezunu derecesinde bilgi sahibi olması öngörüldü. Okula alınacak öğrencilerin yaşları, -Müslim-Gayrimüslim ayrımı olmaksızın- 16-20 arasında olması istendi. Mektepte tahsil süresinin beş yıl ve talebe sayısının toplam 200 olmasına, öğretimin Türkçe (Lisân-ı Osmânî) yapılmasına karar verildi¹⁶. Okulun açılmasına giden süreç aynı zamanda bürokratik dairelerdeki süreçle devam etti. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezâreti'nde tanzim edilen layihadaki hususları müzakere ettikten sonra meseleyi Evrakı Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ da görüştü. Ardından Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de alınan kararları uygun bulundu. Ocak 1867'de Sadrazam tarafından Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitabeti'ne yazılan arz tezkiresi üzerine gerekli irâde-i seniye çıkarıldı. Çıkan karara göre 16 yaşından aşağı 25 yaşından yukarı olmayan Osmanlı vatandaşı gençler, rüşdiye mektebinden şehadetname aldıktan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye kayıt yaptırabileceklerdi. Türkçe eğitim verecek Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin eğitim süresi beş yıl olarak belirlendi. Hafta sonları hariç yılda 210 gün eğitim veren okul, Cuma günleri (1), Ramazan ayında (30), Mevlid kandilinde (1) ve padişahın saltanat makamına oturduğu (Cülûs-u Hümâyûn) günü (1) olmak üzere 33 gün resmî tatil yapacaktı¹⁷.

¹³ Mustafa Gündüz, "Ütopyalardan Distopyalara Eğitim ve Toplum", *Eğitime Bakış* 43, 2018, s. 15.

¹⁴ Benjamin C. Fortna, *age.*, s. 70.

¹⁵ BOA, ŞD. 2408/20, 23 Eylül 1874/11 Ş 1291, lef 4.

¹⁶ BOA, *İrâde. Meclis-i Mahsûs*, 33/1363, 1 Ocak 1867/24 Ş 1283, lef 3.

¹⁷ BOA, *İrâde. Meclis-i Mahsûs*, 33/1363, 1 Ocak 1867/24 Ş 1283, lef 3.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de tıp eğitimi veren her bir muallim haftada beş gün ders, bir gün de geçmiş dersleri tekrar ederdi. Her dersin süresi 1-1.5 saat aralığındaydı. Öğrenciler yıl sonunda sınıf geçme sınavına girerlerdi. Hicri takvime göre Receb ayında doktor adayları yıl boyunca aldıkları dersleri tekrar edip Şaban ayı başında imtihana alınırldı. Tıp öğrencilerinin devamsızlık ve mesleğe kabiliyetsizlikleri eğitimin önündeki en büyük engellerdi. Yatılı (leylî) ve gündüzlü (nehari) olmak üzere iki çeşit öğrenci alan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, yatılı öğrencilerine burs sağladı. Yönetmeliğe göre mezuniyet sonrasında sağlık ordusu mensuplarının bazıları kuraya tabi iken bazıları bundan muaftı. Buradaki temel kriter kırsal bölgelerden olmaktı. Taşralı gençlerin kuradan muaf tutulmasındaki amaç mesleki anlamda kırsal bölgelere tercihi arttırmaktı¹⁸.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’ye Nizamnamesi’nden başka 12 Ekim 1861 tarihinde yayımlanan 17 maddelik *Memalik-i Mahruse-i Şahane*de *Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname*’de tabiplik, cerrahlık ve ebelik yapmanın asgari şartları hükme bağlanmıştır. Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane’den, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’den ya da yabancı okullardan mezun doktor adayları, fenn-i tababet ya da fenn-i cerrahide aldıkları diplomalarını (icazetname) Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane’ye kaydettirirlerdi. Bundan başka yabancı ülkelerden gelen cerrahların, geldikleri ülkelerin konsolosluklarına pasaportlarını ve diplomalarını tasdik ettirmeleri, doktorlukla ilgili heyet tarafından yapılan fenn-i tababetten imtihana girmeleri de zorunluydu. Yeterlilik sınavından geçer puanı alanlar 500 kuruş ruhsat bedelini ödedikten sonra Osmanlı ülkesinde çalışma iznine sahip olurlardı¹⁹.

XIX. yüzyılda değişimin itici gücü olarak devletin yeni rolüne atfedilen önem, eskiye nazaran daha da arttığı görülmektedir. İdarede merkezileşme, standartlaşma ve kurumların çıktılarını tek tipleştirme çabaları yayımlanan nizamnamelerde kendilerine yer buldu. Nitekim taşrada sağlık hizmetlerini ayrıntılı olarak düzenleyen 1871 tarihli irâde-i seniye ile yürürlüğe giren 21 maddelik *İdare-i Umumiye-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi* sağlık teşkilatı içerisindeki belediye doktorlarının sınırlarını ayrıntılı olarak belirledi²⁰. Nizamnameye göre bir başkan sekiz üyeden oluşan komisyon haftada iki defa toplanarak tabiplerin önerilerine göre yerel sağlık sorunlarını görüşecekti. Vilayet sıhhiye meclislerinin taleplerine cevap verecek belediye tabipleri, çalıştıkları kurumlardan (belediyelerden) maaş alacaklardı. İhtiyaç halinde atanacak -belediye tabibine refakat edecek- tabip muavinleri de istihdam edildikleri belediyelerden maaş alacaklardı.

Halk sağlığından sorumlu tabipler, belediyenin belirlediği yerde haftada iki gün ücretsiz hasta muayene edecek ve isteyenlere ücretsiz aşı yapacaklardı. Bununla birlikte imparatorluk coğrafyasının sağlık uygulamalarını tek tipleştirme politikası çerçevesinde²¹ vilâyet, liva ve kaza merkezlerinde muvazzaf tabiplerin istihdam edilmesi hükme bağlandı. Tabipler müracaat eden herkesi muayene ve tedavi etmek, ağır hastaların evlerine giderek sağlık hizmeti vermek zorundaydı. Bunun karşılığında ekonomik durumu iyi olan hastalar, belediyelerin belirlediği,

¹⁸ 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmnamesi, Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 807-809.

¹⁹ 12 Ekim 1861/7 R 1278 Tarihli Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânedede Tabâbet-i Belediye İcrasına Dâir Nizâmname, Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 814.

²⁰ 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmnamesi, Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 800-802.

²¹ 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmnamesi, Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 803-806

Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye'nin onayladığı tarifeye göre tabiplere ücret öderdi. Fakir ve zayıflardan ücret alınmaması hususu nizamnamede belirtildi²².

Salgın hastalık görüldüğünde tabipler, mülki amire müracaat ederek üst makamlara bilgi verilmesini sağlamak, mülki amirin onayıyla gerekli önleyici tedbirleri almak ile yükümlüydü. Yine görev yerinde halk sağlığıyla ilgili tetkikler yapmak ve halk sağlığını korumaya yönelik önleyici tedbirler almak ile muvazzaftı. Belediye tabipleri görev yaptıkları bölgelerdeki kritik noktalarla ilgili dokuz ayda bir keşif ve tetkik yapmak, elde ettiği bilgileri ve görüşlerini ilave ederek Tıbbiye-i Mülkiye Nezâreti'ne raporla bildirmek zorundaydı. İlaveten kazayla ilgili gözlemlerini periyodik olarak Tıbbiye-i Mülkiye Nezâreti'ne bildirmek, şeriye ve nizâmiye mahkemeleri talep ve emriyle cinayet olaylarında keşif ve otopside yer alırlardı²³.

XIX. yüzyılda Osmanlı uygulaması egemen hakikatleri nezaretler (bakanlıklar) kanalıyla tek merkezden servis ederek bireylerin eğitim yoluyla birbirine benzetilmesini amaçlayan düşünce, onların mesleki anlamda aynı duygu, his ve düşünce içinde olmalarını planladığından *İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi*²⁴, halk sağlığı alanında belediye tabiplerine ilave görevler yükledi. Örneğin XIX. yüzyılda yayımlanan *Karantina Nizamnamesi*'nde halk sağlığından birinci derecede doktorların sorumlu olduğu vurgulandığı için kolera, veba, tifo, çiçek gibi sık görülen hastalıklarda dikkatli ve titiz davrandılar²⁵. Salgınların arttığı XIX. yüzyılda doktorların, hastanın hangi hastalıktan vefat ettiğini muayene etmeden ölüm raporu vermesi de yasaklandı²⁶.

Nizamnameler şehir ve kazaların ihtiyacı olan etibbanın (doktorlar) sınırlarını belirledi²⁷. Tabipliğin *meleke ve maharet işi* olduğu belirtilerek başkente yakın kazalarda oturan doktor adaylarının Mekteb-i Tıbbiye'de, uzakta oturanların miralay rütbesinde doktorun bulunduğu Anadolu, Rumeli veya Arabistan ordu merkezlerindeki askeri hastanelerde imtihana girmesi zorunluluk haline getirildi. Böylece imtihan sonucunu elinde bulunduran tabiplerin belediyelerde istihdamına olanak sağlandı²⁸.

Yine nizamnameye göre belediye tabipleri *hevâ (arzu) ve rahatını terk ederek işe* başlamalıydı. Çünkü doktorluk kolay bir meslek değildi. XIX. yüzyılda belediye doktorları sayısının az olması, iş yüklerini arttırıyordu. Doktorlar hasta tedavi etmekten başka adli ve sıhhi sorumluluklara sahipti. Ölüm, yaralama olaylarında mahkemenin talebi üzerine adli incelemelere katılmak olayların aydınlığa kavuşmasında birinci derecede etkili oldular. Öte yandan tabipler, halk sağlığını koruma görevi içerisinde görev sahasını dolaşarak, ahalinin sağlığını tehlikeye atacak su, toprak ve havanın zehirlenmesini gözlemleyerek sağlık müdürlüklerine bildirdiler. Yine

²² 4 Ocak 1849 tarihinde taşrada bulunan tabiplerin hareket şekli ve tedavi hizmetleri hakkında nizamname hazırlığına başlanarak tabiplerin özellikle fukarâ ve züefâdan para almalarının önüne geçilmeye çalışıldı. Nizamnamenin gerekçe kısmında “*fukarâ ve züefâdan ücret almamağa herkes mecbur bulunduğu için pek rabitalı ve esaslı olarak bir nizamnamenin neşr ve ilan olunmasına*” ihtiyaç olduğu vurgulandı (BOA, İ.MVL. 134/3626, lef. 5).

²³ 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmnamesi, Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 800-802. Ahmet Şerif'in gözlemlerine göre kazalarda belediye tabiplerinin olmamasının zararını adli teşkilat çekiyordu. Dövuilen, yaralanan kişiler muayene ettirilemiyor, adalet mahvoluyor. Suçüstü olaylarında önemli yaralama meselelerinde adil sonuç elde edilemiyordu. Bk. *Anadolu'da Tanin I*, s. 79.

²⁴ Mustafa Gündüz, *Kurum, Kavram ve Zihniyet*, 2018, s. 58.

²⁵ 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmnamesi, Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 800-803.

²⁶ 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli “*Karantina Nizamnamesi*”, Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 800-802.

²⁷ Nizamnamede, “*her bir memleket gerek senevi gerek mâhiye icâb iden mebâliğ vergilere ilâve kılınarak birer nefer etibbanın tayîn ve irsâlini*” temin hususunda yetkilidir.

²⁸ BOA, İ. MVL, 134/3626, lef. 6. Ayrıca nizamname nüshasının gönderildiğine dair bkz. BOA, A. MKT, 198/76, lef. 1.

salgın hastalıkların (veba, tifo, çiçek, kolera) kontrol altına alınmasında tabiplerin organizasyon ve kontrol yetkileri vardı. Doktorların tedbir amaçlı sınırlama (tahdit), karışmayı önleme (ihtilat), bilgilendirme yapma (izahat) ve sahada yaşayan halka bilgilendirme yapma (uyarı) dışında, kısıtlamalara karar verme, kısıtlamaları kaldırma ve karantina hükümlerini esnetmeden uygulamada asker ve zabıtaya emir verme yetkisi vardı.

Tabiplerin çocuk düşürme (ıskat-ı cenin) ve hastalara zehir (semum) temin etmesi kesinlikle yasaktı. Hastalardan kan almak, kırık-çıkık yerlerini sarmak, herhangi bir uzvu ameliyat etmek istediğinde hasta yakınına bilgilendirerek rızasını almak²⁹, modern tıbbın belirlediği doktorluk mesleğine dair etik standartlar arasındaydı.

Belediye doktorları görev yaptıkları kazalarda çocuklara, gençlere, kadınlara ve yaşlılara yönelik koruyucu sağlık hizmetleri de verdiler. Genel olarak halk sağlığını tehdit eden problemlerin önlenmesine yönelik çalışmalar yürüten doktorlar; çocuklar, gençler, kadınlar ve yaşlılara kadar kaza hakkında gözlemlenen sağlık problemlerini ve dağılımlarını defterlere kaydettiler. Çünkü bu kayıtlar salgın hastalıklarla mücadele sürecini hızlandırıyordu.

Görüldüğü üzere XIX. Yüzyılda yönetmeliklerle sınırları çizilmiş, iş tanımları belirlenmiş bir tabipliğe doğru gidiş söz konusudur. Belediye tabipleri muayene ve tedavi yanında pek çok hizmeti halka ücretsiz ulaştırıyorlardı. Doktorlar, belediye bünyesinde doğru ve yerinde uygulamaların hayata geçirilmesinde, çalışmaların aynı kaynaktan planlanıp izlenebilmesinde halk sağlığını koordine ettiler. Koruyucu hekimlik çalışmaları arasında; aşı uygulamaları, sağlık eğitimi verilmesi, sağlığı tehdit eden unsurların tespiti ve ortadan kaldırılması, tarama çalışmaları, yönlendirme hizmetleri de vardı. Bu hizmetler toplum sağlığının korunmasında koruyucu, önleyici ve hızlı sonuç alıcı pek çok hizmeti halka ücretsiz ulaştıran belediyeler bünyesinde doğru ve yerinde uygulamaların hayata geçirilebilmesini, çalışmaların aynı kaynaktan planlanıp izlenebilmesini, sonuçların değerlendirilip yeniden yapılandırılabilmesini sağladı.

2. XIX. Yüzyıl Sonlarında Belediye Doktorlarının Sorunları

XIX. yüzyıl ikinci yarısında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye mezunlarının sayıca az, belediye tabibi istihdam etmek isteyen kazaların fazla olması mesleki anlamda doktorları aranan kişiler yaptı. Nizamnameye göre belediye başkanları kazalarında doktor istihdam ederken çeşitli sorunlarla karşı karşıya kaldılar. Arşiv belgelerinde tabiplerin mesleki sorunları olarak; maaşlarının azlığı, hasta- doktor ilişkilerine bağlı sorunlar, atama yeri sorunları ve felaket yıllarında ortaya çıkan ilave sorunlar olarak tasnif edilebilmektedir.

2.1.Maaşların azlığı

XIX. yüzyılda halk sağlığı alanının yeni gelişmekte olması, İstanbul'da yer alan merkez kazaların sağlık alanına ciddi yatırımlar yapmasına yol açtı. Belediye başkanları belediye tabibi istihdam etmek istediklerinde -öncelikle- belediye gelirlerinden karşılık bulmaları gerekiyordu³⁰. Örneğin 1892'de Adilcevaz ve Kulp Kazaları belediye başkanları maaş ödemesinde kullanılacak karşılık oluşturamadıklarından tabip talepleri yerine getirilemedi³¹. Yerel yönetimler belediye

²⁹ BOA, *İ. MVL*, 134/3626, lef. 3.

³⁰ Ceren Gülsel ve İlihan Rasimoğlu. "Taşra'yı İyileştirmek: XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Memleket Hekimleri", *Lokman Hekim Journal* 3(1), 2013, s. 4.

³¹ BOA, *DH.MKT*, 849/18, lef. 2. Zamanla belediye tabiplerinin maaşlarının hazineден verilmesi yönelik düzenlemelere izin verildiği anlaşılmaktadır. 18 Nisan 1911 tarihli belgede Konya Sultanıye Kazası halkının fakir ve muhtaç durumda olmasından dolayı, belediyenin 5-600 kuruşluk bütçeyi maaş için ayıramayacağı ifade edilerek Maliye Nezareti'nden ödemelerin yapılması talep edilmiştir. Bk. BOA, *DH.İD*, 18/9, lef. 7.

idaresinde tabip istihdam etme konusunda istekli olmalarına karşın, halktan toplanan vergilerle bu kişilerin harcırah, maaş, ve ilaç taleplerini karşılayamıyorlardı³². Yine 1892’de Hamitabat Sancağı’ndaki dört kazada belediye tabibi olmadığı, kaza idarelerinin gelirlerinin maaşları ödemeye yetmediği bildirilerek, atanacak tabibin maaşının merkez livadan ödenmesi teklif edildi³³. Belirtilen sebeplerden dolayı belediye tabipliği mesleğinin yerleşmesi her kazada aynı anda olmadı.

Belediye tabipleri görev yaptıkları sırada çeşitli gerekçelerle maaşlarının bir kısmını yada tamamını zamanında alamadıkları için Dahiliye Nezareti’ne şikayetlerde bulundular. 2 Eylül 1909’da Simav Belediye tabibi Yosef David Efendi üç aydır maaşını alamadığı gerekçesiyle maaşını düzenli olarak verebilecek bir kazaya tayinini istedi³⁴. Maaş konusunda Dahiliye Nezareti’nden belediyelere yapılan uyarılarda “...böyle giderse yerli doktorların görev kabul etmeyeceği uyarısı...” dile getirildi³⁵. Bu durumun Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de atama bekleyen doktor adaylarını da etkilediği söylenebilir.

Sihhat-i Umumiyenin devamına hizmet eden belediye tabiplerinin maaşlarıyla ilgili arşivde örnekler vardır. Örneğin; “...mahall-i belediyelerden tahsil olunan maaşlarının hatt-ı kifâyede olmadığı...” sık sık yazışmalarda dile getirilmektedir. Maaşların azlığı dışında maaşlarını; “...muntazamen alamamaktan...” tabiplerin sızlanmaları söz konusuydu. Bundan başka tabiplerin ikinci derecede geçimlerini temin eden; “...vizitelerinden dahi ahali-yi vilayetin pek fakir olmalarına mebni istifade edememekte oldukları...” dile getirildiğinden³⁶, tabip maaşları arttırılmadığı taktirde; “...kazaların tabibsiz kalacağı, tabipliğe olan ilginin azalacağı, daha kötüsü bir takım şarlatan etibbası ...” ortaya çıkacağı belirtildi³⁷.

Tabipliğin öneminin artması mesleğe olan ilgiyi arttırsa da okulun sınırlı sayıda mezun vermesi talebin karşılanmasını zorlaştırdı. Sağlık ordusunun önünde meslek gereği çeşitli zorluklar vardı. Arşiv belgeleri XIX. yüzyıl sonlarında tabiplerin mesleğe dair şikayetlerinin genelde maaş ve çalışma koşullarından kaynaklandığını göstermektedir. Yine Gebze belediye tabibi Rafael Efendi “...temin-i maişet edemediğinden...” maaşının arttırılmasını talep etmiş, şayet talebi kabul görmezse memuriyetten istifa edeceğini belirtmiştir³⁸

Belediye başkanları veya mahkemelerin tazyikiyle tabiplerin maaşlarının verilmediği veya bir kısmının alıkonulması durumları da yaşandı. Belediye tabipleri yasanın verdiği yetkiler dışında, kaza ileri gelenlerinin (kaymakam, belediye başkanı, mahkeme başkanı) istek ve taleplerini de karşılamalıydı. Esasında bu durum taraflar arasında rekabete neden olduğundan tabibin tehdit edilmesine, maaşının kesilmesine kadar vardı. Örneğin 16 Eylül 1909’da Erdek belediye başkanının, belediye tabibini; “...iki saatlik mesafedeki bir köyde bulunan mecruhu meccanen tedavi etmek üzere...” göndermeye çalışması buna örnektir. Tabibin; “...aynı gün bu vakaya

³² 20. Yüzyıl başlarında tabiplere tahsis edilen harcırahlar sayesinde uzak mesafedeki olaylara müdahale edildiğini göstermektedir. Bk. Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin I*, s. 98.

³³ BOA, *BEO*, 1/36, lef. 4.

³⁴ Belediye tabibi Yosef David Efendi; maaş-ı taht-ı temininde bulunan kazalardan birine tahvil-i memuriyet talep etmiştir. Bk. BOA, DH. MUİ, 2/58, lef. 1.

³⁵ “...böyle giderse istihdamın mekâtib-i ecnebiyeden neş’et eden etibba yedine geçmesi...” mahzuru vardır. Bk. BOA, *BEO*, 1/36, lef. 2. Ayrıca BOA, DH. MKT, 503/11, lef. 2.

³⁶ BOA, *TFR.I.YN*, 3/287, lef. 1

³⁷ BOA, *TFR.I.YN*, 3/287, lef. 1

³⁸ BOA, *DH.İD*, 18/16, lef. 1.

bakamayacağını...” bildirmesi üzerine maaşından kesinti yapılması için tutanak tutuldu ve sorun mahkemeye intikal ettirildi³⁹.

Son olarak kamu sektöründe çalışan doktorların maaşları yüzyıl ortalarında ortalama 250 kuruş olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Belediye tabiplerine yüzyıl ortasında verilen bu maaşlar diğer mesleklere göre karşılaştırıldığında az değildi⁴⁰. Buna rağmen kaza yöneticilerinin, tabip maaşlarına Dahiliye Nezareti’nden “*münasip zammın*” yapılması hususundaki girişimleri kabul gördü. Nitekim XIX. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde tabip maaşları 500-600 kuruşa, yüzyıl sonunda ise 1000-1200 kuruşa yükseltildi⁴¹. Maaşların daha fazla artırılması sırasında devletin farklı uygulamalar yaptığı da görüldü. Örneğin Dahiliye Nezareti maaşlardan yapılan kesintileri (vergileri) azaltarak dolaylı olarak memur maaşlarına zam yapmış oldu⁴².

2.2.Hastadan zorla para talep edilmesi sorunu

Maaşların azlığı hususu beraberinde başka şikayetleri de getirdi. Tabiplerin hastalardan tedavi parası talep etmesi devrin temel sorunu olarak öne çıktı. 14 Ağustos 1848 tarihinde Amasya Kazası’na 250 kuruş maaşla tabip atanan Boranoğlu’nun⁴³, “*...yoksullara ücretsiz bakması...*” gerektiği uyarısı yapıldı. Bu ikazın yapılması kazada yaşanan şikayetle ilgiliydi⁴⁴. Benzer şekilde Bandırma belediye tabibi Papadoblo, Çerkez Süleyman’ın kızını ameliyat için bir mecediye ücret alması üzerine, kızı Fatma’nın ölümünden sonra babası meseleyi mahkemeye taşıdı. Aynı tarihlerde tabip Papadoblo’nun Bandırma’da başka vukuatları da vardı. Tabip Papadoblo, Çandarlı Mahallesi’nden Akif ve Cafer kardeşlerin validesi Fazile Hatun’un sol ayak tabanındaki çiviye çıkarmak için 500 kuruş ücret talep etmiştir. İstenen parayı denkleştiremeyen hasta yakınları Eytam Sandığı’ndan kefaletle 500 kuruş borç alarak doktora gerekli ödemeyi yapmıştı⁴⁵.

Tabipler, halkın sağlık sorunlarını çözmekle yükümlü olduklarından kişi ayrımı yapmadan muayene etmekle yükümlüydü. 31 Ekim 1892’de 3. Gümüşhane taburunun 2. bölük mülazım başısı İshak Efendi’nin hastalanması üzerine Binbaşı, Mülazım Osman Ağa’yı Belediye tabibinin hanesine gönderdi. Tabip; “*...saat 9’u geçti gelemem...*” cevabını vererek askeri geri gönderdi. Bunun üzerine binbaşı, hastanın ağır olduğunu ifade ederek askeri tekrar doktorun evine gönderdi. Tabip bu sefer; “*...ben Mart maaşından başka maaş almadım. Onunla idare-i maslahat ediyorum. Ücret-i kadime verirsiniz gelirim. Yoksa başka türlü gelmem...*” diyerek askeri ikinci kez geri çevirdi. Bütün bu olup biteni duyan hasta (mülazım İshak Efendi) kendisini pencereden aşağıya atarak intihar etti. Tabibin zorla para talep etmesi ve askerin intiharı onun, azledilmesine yol açtı. İntihar eden kişinin asker olması, Makam-ı Seraskeri’nin olaya dahil olmasına yani soruşturmanın genişlemesine yol açtı⁴⁶.

³⁹ BOA, DH.MUİ. 10/1, lef. 3.

⁴⁰ 1851 yılında Ohri Mütessilimi Celeddin Bey’in yaptırdığı sıbyan mektebi muallimi ayda 25 kuruş (BOA. C. ML. 19/876), 1839 yılında bir askerî muallim aylık 165 kuruş maaş alıyordu (BOA. İ. DH. 47171). Diğer taraftan 1830 yılında Mekteb-i Tıbbiye’de(Tıp Fakültesi hocası) görev yapan hocanın 150 kuruş ve yine tıp öğrencisinin sınıfına göre ortalama 30 kuruş civarında burs aldığı gözden kaçmamaktadır (BOA. C. SH. 6/282).

⁴¹ BOA. DH.İD.18/27, lef. 1.

⁴² BOA. İ. MVL. 134/3626, lef. 7.

⁴³ BOA. İ. MVL. 134/3626, lef. 3.

⁴⁴ BOA. ŞD. 1572/1, lef. 207.

⁴⁵ BOA. ŞD. 1572/1, lef. 33

⁴⁶ BOA. DH.MKT. 2018/71, lef. 1.

Yapılan uyarılara rağmen “...*fukarâ ve zuafâdan*...” para alan tabiplerin tespit edildiği takdirde ağır yaptırımlara maruz bırakılacağı nizamnamede ilan edildi⁴⁷. Meclis-i Vala’dan Padişah’a sunulan nizamnamede hastadan para alanların ağır ceza alacağına⁴⁸ işaret edildiği gibi hastadan alınan paraların tabiplerin maaşlarından kesileceği ilan edildi. Bu durum aynı zamanda ilk ataması yapılan tabiplere verilen uyarılarda da kendisini göstermektedir. Örneğin tabip Yorgaki’nin 6 Ocak 1849 tarihli atamasında; “...*eczâ-yı kimyeviyeyi isti’mâl etmemek, ıskât-ı cenin ve bunun emsâli mugâyir-i kânûn-ı tıbbiyyeye hareket eylememek ve fukarâ ahâlisinden ücret-i kadîme almayub sadaka-i ser-mehâbet-i hazret-i zıllullâhim olmak üzere meccânen bakmak...*” şartıyla 250 kuruş maaş tahsis edildiği belirtilmiştir⁴⁹.

2.3.Atama [Zorunlu Hizmet-Görev Yerini Beğenmeme]

Tıp eğitimini İstanbul’da tamamlayan doktorların kura usulüyle taşra kazalarına tayinleri yeni sorunların başlangıcı demektir. Anadolu, Rumeli ve Ortadoğu’daki kazalara atanan tabipler, İstanbul’da alıştıkları düzene uymayan farklı bir dünya ile karşılaşmaktaydılar. Osmanlı Anadolu’sunda İstanbul’dan uzaklaştıkça çalışma şartları farklılaşıyordu. Kazaların coğrafi ve fiziki koşulları İstanbul’da öğrenim görmüş tabipler için büyük bir sorun teşkil ediyordu.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye mezunları atandıkları görev yerlerine gitmezlerse mecburi hizmeti tamamlamadıkları gerekçesiyle haklarında işlem yapılıyordu⁵⁰. Örneğin tabip İsrail Efendi’nin bir ay görev yaptıktan görev yerini terk edip memleketi Edirne’ye döndüğü anlaşılmıştır. Evine polis gönderilerek 17 Temmuz 1899 tarihinde karakolda ifadesi alınan İsrail Efendi ifadesinde “...*ailesiyle birlikte Edirne’de yaşadığını ve Karaferye’de doktorluk yapmak istemediğini...*”⁵¹ ifade emesi üzerine yasal faiziyle 150 lirayı geri ödemesi istendi. Yine belediye tabibi Magridiç Efendi atandığı görev yerine gitmekten imtina etmesi üzerine 16 Eylül 1899 tarihinde Tıbbiye-i Şahane Nezareti hakkında işlem başlattı⁵². Atandıkları memuriyet yerlerine gitmeyen doktorlardan tahsil edilen hizmet bedelinin gerekçeleri 26 Aralık 1899 tarihinde Bolvadin Kazası Belediye tabibi Kozma Sefatıl, Vodina Kazası Belediye tababetine tayin edilmiş olan Osman Ali ve Vamık Aziz Efendiler hakkında yapılan işlemlerden anlaşılmaktadır⁵³.

Taşra belediyelerinde beş yıl zorunlu hizmeti bulunan tabiplerin, atandıkları tarihten itibaren 15 gün içerisinde görev yerlerinde hazır olmaları gerekiyordu. Mazeretsiz 15 gün içerisinde görevlerine başlamayan doktorların, XIX. Yüzyılın ortalarında 150 lirayı okula ödemesi gerekiyordu. Görev yerine gitmeyen adaylardan alınan 150 liralık bedelin bir kısmı eğitim ücretiydi. Nitekim tabip Osman Ali Efendi, 6 yıllık tıp eğitiminin her yılı için 10 lira, diploma ücreti olarak 20 lira olmak üzere 80 lira; faiziyle 5 yıllık mecburi hizmet bedeli olarak da 70 lira olmak üzere toplam 150 lirayı Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’ye ödemiştir. Şayet mecburi hizmetini yapmayan tabipler bulunamazlarsa ya da ödemeye yanaşmazlarsa bu paraların kefillerden faiziyle tahsili yoluna gidiliyordu⁵⁴.

⁴⁷ Belgede “...*verilen maaşa kanaat itmeyübde fukarâ ve zü’efâya bilâ-ücret bakmıyor iseler virilen maaş beyhûde olur...*” denilmektedir. BOA. İ. MVL. 134/3626, lef. 9.

⁴⁸ BOA. İ. MVL. 134/3626, lef. 9.

⁴⁹ BOA. İ. MVL. 134/3626, lef. 3.

⁵⁰ Elif Gültekin ve Gazi Doğan. “Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinde Bir Bakış”, *Lokman Hekim Dergisi*, 8(3), 2018, s. 220.

⁵¹ BOA. DH. MKT. 2227/52, lef. 1.

⁵² BOA. DH. MKT. 2263/115, lef. 2.

⁵³ BOA. DH. MKT. 2267/19, lef. 2.

⁵⁴ BOA. DH. MKT. 2282/63, lef. 1.

Olumsuz çalışma şartları tabipleri çeşitli arayışlara yönelttiği anlaşılmaktadır. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun veya yurtdışında eğitim görmüş tabiplerin sözleşme şartlarını bozmaları halinde ağır yaptırımlarla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Nitekim Dersim Sancağı Maden Kazası Belediye tabibi tayin olunan İsmail Şahit Efendi'nin nerede olduğu bilinemediğinden hakkında arama kararı çıkartılmıştır. Benzer şekilde Paris'te tıp eğitimi gördükten sonra Arapgir Kazası'na atanan İzak Mayir Efendi'nin Arapgir'e gitmediği kaymakamlığın yazısından anlaşılmıştır. Tabip İzak Mayir görev yerine gitmeyi kabul etmezse kefaletname yoluyla kendisinden ya da kefil Küçükçekmece Köyü'nden Kebir Mafu veled-i Hacı Yorgi'den tahsil edileceği belirtilmiştir⁵⁵. Bunun üzerine 23 Mayıs 1899 tarihinde Aydın Vilayeti Valiliği İzak Mayir'e ulaşıp ifadesini almış, tabip ifadesinde; “...İzmir veya kaza belediyelerinden birinde tabiplik yapabileceğini, Arapgir'e tayininden haberi olmadığını, olsa dahi gidemeyeceğini...” belirtmesi üzerine tazminat süreci başlatılmıştır⁵⁶.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de burslu altı yıl eğitim gören tabipler okula başlarken sözleşmeyle birlikte kefaletname senedi de imzalarlardı. Nitekim 5 Haziran 1900 tarihinde Mardiros Efendi Etibba-yı Mülkiye Nizamnamesi gereği bir memuriyet tevcih olduğunda beş yıl görevde kalacağına dair sözleşme imzalamış, görevini tamamlamazsa 100 Osmanlı lirasını belediyeye ödeyeceğini taahhüt etmişti. Yapılan incelemede beş yıl devlet görevinde kalmadığı düşünülerek evine haciz gönderilen Mardiros Efendi memuriyet sicil kaydının incelenmesini talep etmiş ve yapılan incelemede Tirebolu, Kastamonu, Arapgir ve Sıhhiye müfettişliği görevlerinde altı yıl çalıştığı anlaşılmaması üzerine haciz işlemi durdurulmuştu⁵⁷. Yine 12 Ekim 1910 tarihinde tababete ya da eczacılığa tayin olundukları halde tayin olundukları memuriyete gitmeyen 26 tabip ve eczacının yasal faiziyle birlikte 113931 kuruş 30 parayı ödemesi gerektiği Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından karara bağlanmıştır⁵⁸.

2.4.Savaşların yol açtığı sorunlar

İttifaklar çağında Osmanlı Devleti denge siyasetini sürdüremediğinden 93 Harbi, Balkan Savaşları ve nihayet I. Dünya Savaşı'ndan büyük felaketleri art arda yaşadı. Yaşanan felaketler, ordunun gerek askere gerek geri hizmette görev yapan doktorlara olan ihtiyacını arttırdı. Çıkarılan umumi seferberlik ilanı ile mükellefiyet çağındaki yüzbinlerce genç silah altına alındı. Bu durum nedeniyle 40-50 bin nüfuslu büyük kazalarda tek bir doktor bile kalmadı.

Balkan savaşlarında ihtiyat askeri olarak kışlada muvazzaf olarak tutulan belediye tabiplerinin bir kısmı savaş bitmeden kolera hastalığıyla mücadele çerçevesinde kazalara gönderildiler. Örneğin 140. Ayvacık Alayının 3. Bayramiç taburunda celp edilmekte olan tabiplerden birinin kaza ahalisinin tedavisiyle ilgilenmesi gerektiği ifade edilirken, devletin, savaş sırasında bile halk sağlığını önemseydiğini göstermektedir⁵⁹.

Savaşlar sırasında doktor sayısının azlığı sancak ve kazalarda memurların iş birliğiyle götürülebiliyordu. Aydınlatılmayan idari olaylarda askeri tabipler yeri geldiğinde belediye tabipleriyle eşgüdüm içinde çalıştırılıyorlardı. Değişik olaylarda askeri tabiplerle, belediye tabiplerinin karşı karşıya geldikleri görülmektedir. Avusturya vatandaşı olan belediye tabibi Velis, mahnukan (boğazı sıkılarak) öldürülmüş kadının ölüm sebebini sıradan bir ölüm gibi göstermesi

⁵⁵ BOA. DH. MKT. 2119/55, lef. 1.

⁵⁶ BOA. DH. MKT. 2119/55, lef. 2.

⁵⁷ BOA. DH. MKT. 2357/46 lef. 1.

⁵⁸ BOA. DH. MKT. 2634/22, lef 1-4:

⁵⁹ BOA. DH. MUI.10/8, lef. 5.

üzerine cenaze yakınlarının şikayetiyle mahkemelik oldu. Ordu tabibi Miralay Parladi, kaza kaymakamı, binbaşı Emin Efendi ve tebâbet memurunun yaptığı otopside ölümün maknukan gerçekleştiği açıkça görüldüğünden tabip Velis Efendi memuriyetten çıkarılarak *taht-ı muhakemeye* alındı⁶⁰.

Ahmet İzzet Paşa, Balkan Savaşı hatıralarında tabip başına düşen beş binden fazla yaralı⁶¹ askerden bahsetmesi, seferberlikte doktorların zor şartlar altında çalıştıklarını göstermektedir. Doktorların büyük bir kısmı yaralı askerlerin tedavisiyle ilgilenirken, geri kalan kısmı ise göçler yoluyla yer değiştiren muhacirlerin sorunlarıyla ilgilendiler. Balkan Savaşlarında savaştan kaçarak bulabildikleri her yere sığınan muhacirler, göç esnasında yaşadıkları çeşitli sıkıntılardan ve yeteri kadar beslenememelerinden dolayı sık sık hastalandılar. Bu gibi kimselerin sağlık kontrollerinin yapılması ve gereken hallerde tedavilerinin gerçekleştirilmesi için gerek Kızılay Cemiyeti doktorları gerekse seferberlik emri altında tutulan tabipler görevlendirildi. Tabipler, düzenli olarak iskan mahallerini gezerek hastaların tedavilerini gerçekleştirmiş ve tedavi sırasında kullanılacak ilaçları temin etmişlerdi⁶².

Balkan Savaşları sırasında alınan seferberlik kararıyla belediye tabipleri cephede istihdamları sırasında şehit ve gazi olanlar da oldu. Savaş sonrasında seferberlik bittiğinde mülkiye tibbı yine eski görev yerlerine döndüler⁶³. Ama geri dönemeyenler geride gözü yaşlı eşler, çocuklar bıraktı. Vatan hizmetini ifa ederken Bulgar askerinin attığı kurşunla şehit olan belediye tabibi Nafiz Tahir Bey'in eşyaları ailesine iade edilmiş, geride bıraktığı üç kişilik ailesine devletin şefkatli yüzü gösterilmiştir. Ailesine maaş tahsisi yapılmış ve tazminat ödenmiş⁶⁴, kendilerine nişan tevdi edilmiştir⁶⁵.

Savaş sırasında kazalarda halkın tedavisiyle ilgilenecek tabiplerin askeri seferberliğe çağrılmasından dolayı halk sağlığı tamamen terk edilmemiştir. Örneğin Çatalca'da bulunan Topçu Alayı'nın 2. Taburu tabip kolağası Ahmet Refik Efendi'nin askeri tabiplik görevinin yanı sıra yapacağı Büyükçekmece belediye tabipliği görevini yalnız 200 kuruş zamlı ifa edeceği ifade edilmiştir⁶⁶.

Savaş ve hastalıklar arasında bir bağ olduğu bir gerçektir. Yeterince beslenemeyen, temiz su bulmakta zorlanan, kötü şartlarda tutulan askerler arasında savaş sırasında bulaşıcı hastalıklar arttı. Toplu yaşam alanlarında mikrop öldürücü olarak bu dönemde *permangarat potas* (potasyum permanganat) suya katılarak hem arıtmada hem de yara tedavisinde kullanıldı⁶⁷. Savaş sırasında Anadolu'nun çeşitli kısımlarında kolera ve veba salgınları devam ettiğinden belirtilen yöntemin yaygınlaştırıldığı görülmektedir.

Seferberlik emriyle ihtiyat zabiti/yedek subay olarak askere çağrılan tabiplerin, savaş sırasında harcırah ve maaşlarının ne şekilde ödeneceği hususu yapılan yazışmalarda netleştirildi.

⁶⁰ BOA. HR.MKT.793/44, lef. 5.

⁶¹ "...karargâhın yerleştiği Hadım Köyü'ne giderken Yeşilköy İstasyonunda binlerce kolera hastasının ölülerle kucak kucağa, açta yatıklarını gördüm. Yanko Bey'e çıkmak istedim. Yanındakilerin toplam olarak beş kişiden ibaret, hastaları ise 5.500 kişi olduğundan, fazla bir şey beklenmemesi gerektiğini söyledi...". Ahmet İzzet Paşa. *Feryadım* I, İstanbul 1992, s.113.

⁶² Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi, 1329-1331: s.227.

⁶³ BOA. DH. MB.HPS. M. 26/8, lef. 1; BOA. DH. EUM. MH. 141/65, lef. 1.

⁶⁴ BOA. MV. 216/125, lef.1; BOA. ŞD. 2843/23, lef. 1; BOA. BEO. 4630/347183, lef. 2.

⁶⁵ BOA. HR.TO.53/28, lef. 1; BOA. İ.TAL. 122/68, lef. 1.

⁶⁶ BOA. DH.MKT. 514/15, lef. 5.

⁶⁷ BOA. YPRK.EŞA. 39/94, lef. 1. Ayrıca bk. Yukun Zhang- Haishan Dong, Peng Yan- Xue Zheng, "Research on removal of manganese in drinking water by potassium permanganate", *International Conference on Advanced Energy, Power and Electrical Engineering* (E3S Web of Conferences 260), 2021, p. 1.

Silahaltına alınan tabiplerin özlük hakları Devâir-i Belediye'den, Harbiye Nezareti'ne devredildi. Kanun maddesine göre seferberlik emriyle istihdam olunan ihtiyat zabitlerinin maaşları Harbiye Nezareti tarafından verilirken çeşitli yöntemler uygulandı. Örneğin belediye tabibi iken yüksek maaş alanlar yine o maaşlarını Harbiye Nezareti'nden almaya devam ettiler. Belediye tabibi iken düşük maaş alan tabipler, seferberlikte Harbiye Nezareti'nin yüzbaşı maaşı oranıyla istihdam edildiler⁶⁸.

Balkan Savaşları sırasındaki seferberlikte askere çağrılan belediye tabiplerinin yerleri belediyeler tarafından doldurulamadı. Halkın sağlığını koruyabilmek adına tabiplerin yerlerine istihdam edilmek üzere kimi zaman eczacılar görevlendirilmek istendi. Kastamonu Kazası merkezinde 1000 kuruş maaşla görev yapan doktor Çakomoni'nin seferberlikte Anadolu Ordu-yu Hümayunu'na katılma emrini alması üzerine yerine başka bir tabip bulma arayışına girildi. Kaza idaresi yeni tabip bulamayınca halkı, doktorsuz bırakmamak için eczacılık yapan kişiyi istihdam edebilmek için 31 Aralık 1912 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden talepte bulundu⁶⁹.

Sonuç

XIX. yüzyıl bireylerin verimliliğini arttırmaya, onları çeşitli yollarla kontrol ve disipline etmeye çalışan iktidarlar çağıydı. Bu nedenle Foucault; hastane, hapisane, ordu ve okulu iktidarın disipline edici kurumları olarak nitelemektedir. Yüzyıl içerisinde bir yandan zorunlu askere alma, diğer yandan zorunlu kitlesel eğitim ile bireylerin tek tipleştirildiği, itaat ve disipline edilerek alıştırıldıkları görülmüştür. Standartlaştırma, bürokrasi gibi sağlık alanına da yansdı. Nizamnameler standartlaştırma yolunda yönlendirici oldu. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi, İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmname, Etibba-yı Mülkiye Nizamnamesi, Taşrada Görev Yapan Tabiplerin Hareket Şekli ve Tedavileri Hususuna Ait Nizamname, Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânedeki Tabâbet-i Belediye İcrâsına Dâir Nizâmname, Vilayât-ı Memurîn-ı Sıhhiyenin Suret-i Tayini ve Azillerine Dair Nizamname, Aşı Nizamnamesi, Karantina Nizamnamesi vilayetlerde sağlık hizmetlerini çeşitli yönleriyle nizama sokmaya yönelik atılmış adımlardı. Bu hukuki metinler sayesinde mektepli olmayan, kulaktan dolma bilgilerle tedavi eden kişilerin ve çeşitli bitkilerden elde ettiği karışımları ilaç olarak satan şarlatanların etki alanları daraltılmaya başladı. Atılan adımlar sayesinde taşra kazalarında ilk defa mesleki formasyona dayalı sağlık hizmetleri halkın hizmetine sunuldu. Her ne kadar nizamnameler taşradaki sağlık hizmetlerinin hukuki yapısını ortak bir çatı altında bulundurmaya öngörmese de tabipliğe standart getirdiği muhakkaktı.

Tabiplerin sayıca az ve zor şartlar altında geniş sahalara yetişmeye çalışıyor olmaları merkezi ve yerel otoritenin desteğini zorunlu kıldı. Belediye tabipliğinin hizmet alanı halk sağlığını korumak üzerine şekillendiğinden kaza idarelerinin doktorları sahiplenmesi önemliydi. Kendilerine refakat eden bir memurla uzun süre kaza mahallini dolaşarak işini yapan tabiplerin belediye idaresinden maddi ve manevi talepleri oldu.

Merkezi maaş sistemine henüz geçilmediği XIX. yüzyıl ortalarında maaşlarını yerel yönetimlerden alan tabipler, belediyelerin zorluklarıyla karşılaştılar. Maaşlarının azlığıyla ilgili yapılan şikayetlerde merkezi idare, yerel belediyeler adına devreye girerek düzenlemeler yaptı. Vergi indirimi ve ücret artışlarıyla tabiplerin görev yerlerinde hastadan tedavi ücreti talep etmeden görev yapmalarını sağlamaya çalıştı.

⁶⁸ BOA. DH. HMŞ. 25/71, lef. 1.

⁶⁹ BOA. İ. MVL. 134/3626, lef. 3.

Belediye tabipleri için Anadolu, Rumeli ve Ortadoğu'daki kazalarda çalışma ortamları oldukça kötüydü. Devlet birtakım tedbirler olsa da taşrada çalışma şartlarının zorlukları her zaman tabipleri yeni arayışlara yönlendirdi. Kimi zaman mezuniyet sonrası görev yerlerine gitmediler, kimi zaman zor coğrafi ve fiziki şartlar karşısında zorunlu hizmetlerinin bedelini ödeyerek büyük şehirlerdeki özel muayenehanelerde çalıştılar. Tabiplerin belediyelerde çalışan birer devlet memuru olarak hukuki ve idari statülerini konu edinen, çalışma şartlarının sınırlarını çizen bu çalışma aynı zamanda, XIX. Yüzyılda modern tıbbın halka yansımısını ve modern sağlık hizmetlerinin geçirdiği aşamaları pek çok ilklerle birlikte ele almaktadır.

Kaynakça

1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *İrade, Meclis-i Mahsûs*, 50/2156, 27 Eylül 1874/15 Ş 1291; 33/1363, 1 Ocak 1867/24 Ş 1283.

BOA, *Sadaret Mektubi Kalemî Belgeleri (A. MKT)*, 198/76.

BOA, *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)*, 1/36; 4630/347183.

BOA, *Cevdet Maliye Belgeleri (C. ML.)*, 19/876.

BOA, *Cevdet Sıhhiye Belgeleri (C. SH.)*, 6/282.

BOA, *Dahiliye Nezareti Muhâsebe Kalemî Belgeleri (DH.EUM.MH.)*, 141/65.

BOA, *Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH. HMS.)*, 30/42; 25/71.

BOA, *Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (DH. MB.HPS. M.)*, 26/8.

BOA, *Dahiliye Nezareti İdare (DH.İD.)*, 18/9; 18/27; 50/21.

BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH. MKT.)*, 2227/52; 2263/115; 2267/19; 2282/63; 2119/55; 2357/46; 2634/22; 1877/41; 849/18; 503/11; 2018/71; 514/15.

BOA, *Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUI.)*, 10/1; 10/8; 41/35.

BOA, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT.)*, 793/44.

BOA, *Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO.)*, 53/28

BOA, *İrade Dahiliye Belgeleri (İ. DH.)*, 4/171.

BOA, *İrade- Meclis-i Vâlâ (İ. MVL.)*, 134/3626.

BOA, *İrade Taltifa (İ.TAL.)*, 122/68

BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)*, 216/125.

BOA, *Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD.)*, 1572/1; 2408/20; 2843/23.

BOA, *Rumeli Müfettişliği Yanya Evrakı (TFR.I.YN.)*, 3/287.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.)*, 39/94.

2. Mevzûât

- 12 Ekim 1861/7 R 1278 Tarihli *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânedede Tabâbet-i Belediye İcrâsına Dâir Nizâmnâme*, Düstûr, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 814-816.
- 17 Nisan 1888/5 Ş 1305 Tarihli *Memleket Etibbası ve Eczacıları Hakkında Nizamnâme*, Düstûr, Birinci Tertîb, Cild 6, Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 9-12.
- 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli *İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmnâmesi*, Düstûr, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 803-806
- 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli *Karantina Nizamnamesi*, Düstûr, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 800-802.
- A.} DVN.MKL. 35/23 (17 Muharrem 1312 / 21 Temmuz 1894) ve 1 Mayıs 1894 Tarihli *Aşı Nizamnamesi*

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi, 1329-1331: s.227.

3. Araştırma Eserleri

- Ahmet Şerif. *Arnavutluk'ta, Suriye'de, Trablusgarp'ta Tanın*, I-II. Cilt, haz. M. Çetin Börekçi, (Ankara: TTK Yayınları, 2004).
- Ahmet İzzet Paşa. *Feryadım* I, der. M. Ayışığı, (İstanbul: Nehir Yayınları, 1992).
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).
- Altıntaş, Ayten. "Osmanlılarda Modern Anlamda Tıp Eğitiminin Başlaması Tıbhâne-i Âmire", *Osmanlı*, VIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, (1999), 528-540.
- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007).
- Çakmak, Biray. "Modernleşme Sürecinde Uşak Kazası'nda Sağlık Hizmetleri (XIX. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başı)", *Kurtuluşun 100. Yılında Uşak*, Uşak: Uşak Belediyesi Kültür Yayınları, (2022), 118-127.
- Fortna, Benjamin C. *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, çev. P. Siral, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).
- Güler, Tahsin. "Osmanlı'da Siyaset ve Bürokrasi İlişkilerinin Tarihi Seyri", *SDÜ. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* XIX/4, (2014), 311-336.
- Gülser, C-İ. Rasimoğlu. "Taşra'yı İyileştirmek: XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Memleket Hekimleri", *Lokman Hekim Journal* 3/1, (2013), 1-6.
- Gültekin, Elif-G. Doğan. "Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinde Bir Bakış", *Lokman Hekim Dergisi*, 8/3, (2018), 218-223.
- Gündüz, Mustafa. *Kurum, Kavram ve Zihniyet*, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018).
- Gündüz, Mustafa. "Ütopyalardan Distopyalara Eğitim ve Toplum", *Eğitime Bakış* 43, (2018), 9-16.
- Sarı, Nil. "Mekteb-i Tıbbiye", *TDVİA*, 29, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 2-4.

Tekeli, İlhan- Selim İlkin. *Osmanlı İmparatorluğu 'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, VII, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993)

Terzioğlu, Aslan. “İstanbul Tıp Fakültesi Tarihçesi”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 63/2, (2000), 1-60.

Yamak, Sanem. “Vatandaşlık Eğitimi ve Militar Eğitim”, *Türk Eğitim Tarihi* (ed. M. Gündüz), İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, (2019), 307-340.

Yıldırım, Nuran. “İstanbul’da Sağlık Hayatı”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 4, (2015), 92-102.

Zhang, Yukun- Haishan Dong, Peng Yan- Xue Zheng, “Research on removal of manganese in drinking water by potassium permanganate”, *International Conference on Advanced Energy, Power and Electrical Engineering* (E3S Web of Conferences 260), (2021), pp. 1-5.

<https://www.sdplatform.com/Dergi/342/Belediye-hekimligi>